کرۆنۆلۆژی

ئەدەبیی

جیهان

کۆکردنەوە و وەرگێڕانی لە ئاڵمانییەوە نادر فەتحی (شوانە)

سەرچاوەی زانیارییەکان: کتێبە کلاسیکەکانی جیهانی ئەدەبی

خاکەلێوەی ٢٠١٧ی زایینی، ئاڵمان

Email: redaktion@rojhalat.de

www.rojhalat.de

پێرست:

پێشەکی: 3
سەردەمی کەون "ئەنتیکە": 4
حەماسەی گیلگامێش "Gilgamesch"- 4
هۆمێر "Homer"... 7
ئێزۆپ "Äsop" 11
سێزار، گایۆز ژۆلیۆس "Caesar, Gaius Iulius" 14
ویرژیل "Vergil" (Publius Vergilius Maro)......................... 16
ئۆڤید "پۆپلیۆس ئۆویدیۆس نازۆ"... 18
تاسیتوس، پوبلیوس کورنلیوس.. 21
ئاگۆستینۆس ئۆرلیۆس.. 23
هێرۆدۆت "Herodot"... 26

پێشەکی:

ماوەیەکی زۆر بوو ئارەزووم بوو نووسراوە کلاسیکیە ئەدەبییەکانی جیهان بە پێی کرۆنۆلۆژیەکەیان کۆکەمەوە و کورتە زانیارییەکیان لە پەنا بنووسم. دیارە مەبەستم لە کارێکی ئەوتۆ تەنیا ڕاکێشانی لاوانی کورد بە مەبەستی دروستکردنی فەرهەنگۆکێکی کلاسیکی مێژووی ئەدەبی جیهانیە، هیوادارم بەو کارە بتوانم یارمەتی بە زانیاری گشتیی گەلەکەم بکەم.

لەو ڕۆژانەدا چاوم بە کتێبێکی فەرهەنگی ئاڵمانی بە ناوی کلاسیکەکانی ئەدەبی جیهان "دوودن" کەوت و هاتمە سەر ئەو بڕیارە لەو کتێبە وەك نموونەیەك کەڵك وەرگرم و خۆم لەسەر ئەو زانیارییانەی لە ئینتێرنێتدا لەسەر وشەکان بڵاو کراونەوە زانیاری تری لێ زیاد کەم.

هیوادارم بتوانم بە شێوەیەکی ڕێك و پێك ئەو کارە بە کۆتایی بگەیێنم. هەوڵ دەدەم سەردەمی کاتیی ئەو کارە ئەدەبییانە بە پێی کاتی نووسینیان و ڕێکەوتەکەیان بەدوای یەکتردا بێنم.

لێرەدا بە پێویستی دەزانم دەستخۆشی و سپاسی کاك ئەنوەر سوڵتانی بکەم کە بۆ ئەو کارە هانی داوم، پێداچوونەوەی بەسەر نووسراوەکەدا کردووە و هەڵەکانی بۆ ڕاست کردوومەتەوە. هیوای سڵامەتی و سەرکەوتوویی بۆ دەکەم.

ئەم نووسراوەیە وەك زنجیرە بابەت هەر حەوتووی بەشێکی لە ماڵپەڕی ڕۆژهەڵات - بۆکان بڵاو دەبێتەوە.

نادر فەتحی (شوانە)، خاکەلێوەی ٢٠١٧ی زایینی، ئاڵمان

سەردەمی کەون "ئەنتیکە":

حەماسەی گیلگامێش: "OT Scha naqba imuru" (ئەو هەموو شتێکی بینیوە)

حەماسەی گیلگامێش "Gilgamesch"- گیلگامێش وەك یەکەم حەماسەی مەزنی ئەدەبی جیهان لە ئەژمار دێ و هاوکاتیش کارێکی ئەدەبیی گرنگی بابێلییەکانە و لە سەردەمی خۆیدا زۆر ناوبەدەرەوە بووە، بەتایبەت زانیاری لەسەر شاری ئوروك "Uruk"[1] و زمانی سۆمێرەکان کە لەو حەماسەیەدا باسیان لێوە دەکرێ، دەخاتە بەرچاوی خوێنەر. شاری ئوروك کەم تا کورت وەك بێشکەی ئەدەبیاتی جیهان ناسراوە.

گیلگامێش شای شاری ئوروك بووە لە میزۆپۆتامیا کە لە مابەینی ساڵەکانی ۲۷۵۰ و ۲٦۰۰ی پێش زایین پاشایی کردوە. کورتە حەماسەکە، بە شێوازی شیعر سەبارەت بە گیلگامێش بە زمانی سۆمێری لە سەردەمی سێهەمین خانەدانی حاکمانی شاری ئوروك دۆزراوەتەوە. بەهۆی ئەو زانیاری و نووسراوانەوە، شاعیرێکی سەردەمی بابیلییەکان نیزیکەی ۱۲۰۰ ساڵ پێش زایین بە تێکەڵاوییەك لەگەڵ زمانی ئاکادییەکان بابەتێکی نووسیوە. دەقێکی ئەو نووسراوەیە بە شێوازی تەتەڵەی گڵی بە شێوە خەتی بزماری لە پەرتووکخانەی ئاشووریەکان و شای ئاشوور ئاشووربانیپال (Assurbanipal) (٦٦٩ تا ٦٢٧ ی پێش زایین)، دۆزراوەتەوە. یەك لە نووسراوە دۆزراوەکان لە هەمان پەرتووکخانە، نووسەری ئەو نووسراوەیە بە قەشەیەکی ئایینی مەسیحی بەناوی زینلەقە ئۆنینی "Sinleqe-uninni" دەناسێنێ.

نووسراوەکە نیزیکەی ۲ هەزار ساڵ وون ببوو، بەڵام لە ساڵی ۱۸۷۲ دا لە لایەن جۆرج شمیت "George Smith" کەونارانـاسی ئینگلیزییەوە دۆزرایەوە.

---

[1] ئوروك کە ئەمرۆ "وارکا"ی پێ دەگوترێ، لە بیست کیلۆمیتری ڕۆژهەڵاتی چۆمی فورات لە وڵاتی عیراق جێی گرتووە.

بۆ به فەرمیکردنی حکوومەتی شای گیلگامێش لەو سەردەمەدا، که خۆی دوو له سێ به خودا و یەك له سێ به مرۆڤ زانیوه، خوداکان یارمەتیدەرێك به ناوی ئینکیدۆ "Enkidu" یان بۆ کونترۆڵ بەسەر کۆمەڵگای شاری ئوروکدا بۆ ناردووه که دەبێ ئاژەڵ - مرۆڤ بووبێ. ئەو فیگۆره دەبێته دۆستی گیلگامێش و پێکەوه کێشکچی لێرەواری سەدر له لوبنان دەکووژن و سەدری پیرۆز دەخولْقێنن.

گیلگامێش به فەرمانی ئیشتار"Ischtar" خوای خۆشەویستی، دەبوایه بۆ زەماوەندی پیرۆز بگەڕێتەوه ئوروك. بەڵام کاتێ دەگەڕێتەوه، پێشنیارەی ئیشتار قەبووڵ ناکا و گوێ لێ ناگرێ. دوای ئەو ڕووداوه گیلگامێش و ئینکیدۆ به جووته له لایەن خوداکانەوه ناچار دەکرێن دژ به گای ئاسمانی بەشەڕ بێن. لەسەر بڕیاری شوڕای خودایانی دلْپیس، ئینکیدۆ دەمرێ. گیلگامێش له مردنی ئینکیدۆ زۆر پەشێو دەبێ و خەمی بۆ دەخوا و له ترسی مردن دەست دەکا به بەخشینەوەی داراییەکەی. له گەڕان بەدوای ژیانی هەمیشەییدا به سەفەر دەچێ بۆ ئوتناپیشتیم "Utnapischtim" که تووشی سێڵاوێك دەبێ. گێڕاویەتەوه که هۆی ڕزگاربوونی لەو سێڵاوه، ئەوه بووه، بەلەمێکی به دروستکردن داوه و دوای ڕزگاربوون، له لایەن خوداکانەوه ژیانی هەمیشەیی پی بەخشراوه.

لەو حەماسەیەدا، ڕووداوه قارەمانانەکان بازنەیەك پێك دێنن که دەسپێك و کۆتایی مێژووەکەی تەنیا له ناو شاری ئوروك دا دەمێننەوه. کارتێکەری ئەو کاره ئەدەبییه و هەواڵی سێڵاوەکەی بەڕاشکاوی به کتێبه ئایینیەکانەوه دیاره. ئەنگیزه یاخود پاڵنەری حەماسەی گیلگامێش دواتر، کارتێکەریی لەسەر چێرۆکه کانی داهاتوو داناوه. بۆ وێنه ئاسەواری له گێڕاوەکانی هەزار و یەك شەو و هێراکلێس دا به ڕوونی دەبینرێت.

دوو هەزار ساڵ دواتر ئەو حەماسه مەزنه و سەردێڕەکەی دووباره بۆ مرۆڤ خۆشەویست بوونەتەوه و زیندوکراونەتەوه. له پەنا چەند دەقی ئەو حەماسەیه ئۆپێرای گیلگامێزج "Oper Gilgamesj" (١٩٤٣/٤٤) له لایەن توور رانگسترۆم "Ture Rangström " (١٨٤٤/١٩٤٧) و ڕەوانبێژی

گیلگامێش بەرهەمی بوهوسلاڤ مارتینو "Bohuslav Martinů" (١٨٩٠/١٩٥٩)، نمایش دراون و هەروەها لە چەندین ڕۆماندا وەك چۆمی بێ قەراخ، ١٩٤٩/٥٠، نووسینی هانس هێنری جان "Hans Henny Jahnn" باسی لێوەكراوە.

هۆمێر "Homer"

شاعیری یۆنانی، ڕێکەوتی لە دایکبوون و کۆچی دواییەکەی ٨ سەدە پێش زایینە، گومان دەکرێ کە لە سمیرنا "Smyrna" (ئیزمیری ئەمڕۆیی) لە دایك بووبێ، مامۆستای سەردەمی کەون "ئەنتیك" بووە و وەك پێکهێنەری حەماسی ڕۆژئاوا ناسراوە.

لێکۆڵینەوەی ئەدەبی – بیۆگرافی لە ٥٠٠ ساڵ بەر لە زایینەوە دەستپێکردووە، بەڵام سەرچاوەکان زانیاری دژ و پێچەوانەیان لێ بڵاو کردۆتەوە. بە هۆی شاهیدی زمانەوانی جێی لە دایکبوونی بە سمیرنا ناساندراوە. بە بۆچوونی دەستەیەک لە پشکینەران، وڵاتەکەی بە باکووری یۆنانی ئاسیای بچووك دانراوە. جێی مردنیشی دورگەی ئیۆس"Ios" بووە لە یۆنان.

پرسیار لەسەر هۆمێر سەبارەت بە ژێدەر و سەرچاوەی حەماسە، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمێکی زۆر کۆن. هۆمێر کە ئەمڕۆ بە خوڵقێنەری دوو حەماسەی مەزنی یۆنانی واتە ئیلیاد "Ilias" و ئۆدیسە "Odyssee" ناوداره، لە لووتکەی ئەدەبیاتی یۆنانی و هەروەها نەریتی ڕۆژئاواییدا جێیان گرتووە. بێ شك هۆمێر شاعیرێکی ناودار و مامۆستایەکی نموونەی سەردەمی کەونارا بووە. لە شەشەمین سەدەی پێش زایین کارە ئەدەبییەکانی لە لایەن شاعیرانەوە لە سەراسەری یۆناندا ناسراو بووە و خوێنراوەتەوە. دوو کاری ئیلیاد و ئۆدیسە کارتێکەریان لەسەر زمان و هونەری یۆنانی داناوە.

ئیلیاد "Ilias OT Ilias " کاتی پێکهاتنی دووهەم نیوەی سەدەی هەشتی پێش زایین. یەکەم چاپ ١٤٨٨، یەکەم چاپ بە زمانی ئاڵمانی ١٥٤٨ بە ناوی سەردەمی کەونی یۆنان.

ئیلیاد وەك کۆنترین کۆمەڵە شیعری دنیای ڕۆژئاوا ناسراوە. ئەو کارە ئەدەبییە نەک هەر ڕەنگدانەوەی بیر و بۆچوونی شاعیرە، بەڵکوو

خوڵقێنەری شیعری زارەکی بووە لە سەردەمی کریتی – مسینی[2]دا. لەودا داب و نەریت ڕەنگ و ڕوویەکی تەواو نوێی پێ دراوە. حەماسەکە نیشاندەری باوەڕبەخۆیییەکی بەهێزی هەڵس و کەوتی ئینسانییە و ئاماژە بە ئەخلاقی دروستی ئینسانی لە هەنبەر خوداکاندا دەکات.

عینوانی ئیلیاد لە وشەی ئیلیۆن "Ilion" وەرگیراوە کە دووهەم ناوی شاری ترۆیا "Troja"یە لە ئاسیای بچووك و ١٢٠٠ ساڵ پێش زایین توونا کراوە و لەناو چووە. لە ١٥ هەزار فەرد پێکهاتووە و ٢٤ پەرتووکی لەخۆ گرتووە، چیرۆکی گەمارۆدانی شارەکە دەگێڕێتەوە و بەربەرەکانی و شەڕی نێوان یۆنانیەکان و ترۆیا وێنا دەکات. تەوەری ئەو ڕووداوە تووڕەیی ئاخیلێس "Achills"ە کە شەرکەرێکی مەزنی یۆنانی بووە. ئەو چیرۆکە تێکەڵاوێکە لە بابەتی زمانەوانی و شێوازێکی نوێ بۆ نووسینی چەشنە پەخشانێکی ئەو سەردەمە. کێشە و دەمەتەقەی ئێگامێمنون "Agamemnon" وەك شای مایسنایە دژ بە ئاخیلێس، کاتێ ئەو ئامادە نابێ کچی قەشەیەکی مەسیحی کە بە دیل گیرابوو، ئازاد بکا.

ئیلیاد وەك هونەرێکی زمانەوانی داڕێژراوە. تایبەتمەندیی ئەو حەماسەیە فانتازیای بەهێز، ڕەوانبێژی، پێکهینانی هەڵسوکەوتێکی نوێی دراماتیکی، هەستی ئیمپاتی و هاودەردی و هەروەها هەستی ناسکی دەروونی و جوانییە. هۆمێر لەو کارەیدا وێنەیەك لە جیهانێکی ئینسانی دەنوێنێت بە تایبەت کاتێ ژیانی ئینسان لە بارودۆخی شەڕ و ئاشتیدا وەسف دەکا.

ئەرەستوش لە فەننی کتێبی هونەری شیعر نووسین "Poetik"[3] و هۆراز "Horaz" لە ئارس پۆیتیکا "Ars poetica" دا بەسەر حەماسەی هۆمیریاندا هەڵگوتووە. هەروەها لە سەردەمی ڕێنسانسدا فرانچیسکۆ پێترارکا "Francesco Petrarca" و گیۆوانی بۆکاچیۆ " Giovanni

[2] سەردەمی کولتووری یۆنانی کە بە سەردەمی برۆنزیش ناوی لێ براوە، لە ساڵی ١٦٨٠ ی پێش زایینەوە هەتا ساڵی ١١٠٠ ی پێش زایین درێژەی بووە.

[3] کتێبێکە ئەرەستو لەسەر هونەر و شیعر لە ساڵی ٣٣٥ پێش زایین نووسیویە.

Boccaccio " باسی تایبەتییان لەسەر کردووە. بۆ تیئۆری ئەدەبی ئاژاوە و هەراوهوریا "Sturm und Drang"[4] کارەکانی هۆمێر نموونەیەکی گرنگ بوون. ئیلیاد بۆ کاری شانۆیی گەنجینەیەکی بەنرخ بووە. چەندین جار هاتۆتە سەر سەکۆی شانۆ و فیلمی لێ دروست کراوە.

ئۆدیسە "Odyssee OT Odyssee" کاتی پێکهاتنی نیوەی دووی سەدەی هەشتەمی پێش زایین. یەکەم چاپ ١٤٨٨، یەکەم چاپ بە زمانی ئاڵمانی ١٥٣٧ بە ناوی "سەردەمی کەونی یۆنان".

ئۆدیسە وەك دووهەم بەرهەمی کۆنی ئەدەبی ڕۆژئاوا ناسراوە. ئەو کارە مەزنەش هەر وەك ئیلیاد بەشێوازی شیعری زارەکی بۆ سەردەمی کریتی – مسینی دەگەڕێتەوە.

ئەو حەماسەیە پێکهاتووە لە دوازدەهەزار و دووسەد فەرد لە ٢٤ پەرتووکدا کە وەك گێڕاوەیەکی پڕ لە ڕووداو گەڕانەوەی بەختەوەرانەی شا ئۆدیسیۆس "Odysseus" بۆ لای ژنەکەی پێنێلۆپ "Penelope" دەگێڕێتەوە. ئەو چیرۆکە ٤٠ ڕۆژ دەگرێتە بەر خۆ و بە شێوازی شیعر و پەخشان و ئاهەنگ، چیرۆکی پاڵەوانانە دەگێڕێتەوە.

ئۆدیسە پیکهاتووە لە دوو بەشی بەقەرا یەك بە ناوی ئۆدیسە و گەڕانەوە بۆ ماڵ. ئەو کارە ئەدەبییە سێ بازنەی سەرەکی دەستنیشان دەکا: چیرۆکی گەڕانەوە بۆ ماڵ بە شێوەی حیکایەتی کەشتی وەك دەریاگەڕۆکێکی ئاوارە، گەڕانەوەی شایەکی مردوو بۆ وڵاتەکەی و هەروەها چیرۆکی کوڕێك کە دوای وون بوونی باوکی، بەدوایدا دەگەڕێ.

ئۆدیسە جیاوازییەکی مەزنی لە ڕوانگەی وێناکردنی مرۆڤ لەگەڵ حەماسەی ئیلیاد دا هەیە و پەیوەندییەکی نوێ لەگەڵ خوداکان وێنا دەکا. لەوێدا بەهۆی کامڵ بوونی مرۆڤەوە، هەندێک تایبەتمەندیی وەك هەستی خۆڕاگری، ژیربوون، فانتازیا کردن، تەردەستی و کاری هونەری، فریو

---

[4] لە ژێر ناوی "ئاژاوە و هەراوهوریا" سەردەمێکی ئەدەبی ئاڵمان دەستنیشان کراوە کە لە ساڵی ١٧٦٥ تا ١٧٨٥ لە لایەن گەنجانی ٢٠ تا ٣٠ ساڵەوە بەڕێوەچووە.

دان، جەفەنگ کردن، هەستی بەرپرسایەتی و هەست بە دادپەروەریکردن لە مرۆڤدا وێنا دەکرێ. بەوهۆیەوە وەك نموونەیەکی نوێ بۆ ئینسانییەت سەیر دەکرێ.

زمانی نووسینی ئۆدیسە تێکەڵاوێکە لە زاراوە جۆراوجۆرەکانی یۆنان. نموونەی شیعریی بۆ وێناکردنی گەڕانەوەی ڕووداوەکان بەکاردەهێنرێت. کاراکترەکان بە شێوازێکی چەند لایەنە نیشان دەدرێن و ئاخەفتن پێویستیی بە فەزایەکی مەزن هەیە. لە سەردەمی کەوندا گرنگایەتییەکی زۆر بە ئۆدیسە دراوە و وەك کارێکی وەستایانەی زانیاریی یۆنانییەکان سەیر کراوە. هەروەها وەك بەرهەمێکی گەورەی ئەدەبی ناسراوە و ئەرستوو لە نووسراوەکانیدا وەك نموونەیەکی ئەدەبی باسی لێوە کردووە.

ئێزۆپ "Äsop"

ئێزۆپ (بە یۆنانی ئایسۆپۆس)، شاعیری یۆنانی سەدەی شەشەمی پێش زایینە و بۆ یەکەم جار لە لایەن هیرۆدۆتەوە باسی لێوەکراوە. گومان دەکرێ لە ناوچەی تاراکیێن "Thrakien" کە لە دورگەی باڵکان واتە بولغارستان و یۆنانی ئەوڕۆیی هەڵکەوتووە، لە دایك بووبێ و لە شاری دێلفی "Delphi" یۆنان مەحکووم بە کوشتن کراوە.

زانیاری لەسەر ژیانی ئێزۆپ زیاتر لە سەرچاوە مێژووییەکان و لێکۆڵینەوەکاندا دەبینرێ. لەرێگەی نووسراوەکانی هیرۆدۆت مێژوو نووسی یۆنانییەوە شوێنی لەدایکبوونی ئێزۆپ بە تاراکیێن لە ڕۆژئاوای مێدیتڕانە ناسراوە. لەسەر دورگەی سامۆس "Samos" کۆیلەی مرۆڤێك بووە بە ناوی خانتێس "Xanthes" کە دواتر بەهۆی تێگەیشتوویی و بلیمەتیەکەیەوە ئازاد کراوە.

بە پێی سەرچاوەیەکی بیزانسی (ڕۆمی) کە لەسەر زانای ڕۆمی ماکسیمووس پلانۆدێس "Maximos Planudes" سەدەی ١٣ و ١٤ دراوەتەدەر، ئێزۆپ لە خزمەت پاشای لیدییەکان کروزوس "Krösus"دا بووە و بە فەرمانی ئەو سەفەری کردووە بۆ شاری دێلفی لە یۆنان. لەوێ بەهۆی سووکایەتیکردن بە خەڵکی شارەکە مەحکووم بە کوشتن کراوە و لەسەر گاشەبەردێکەوە خراوەتە خوارەوە.

سەرەڕای ناودار بوونی ئەفسانە یۆنانییەکانی شاعیرانی وەك هزیود "Hesiod" و ئارشیلۆخۆس "Archilochos" (سەدەی حەوتەمی پێش زایین)، ئێزۆپ کارە ئەدەبی و چیرۆکەکانی خۆی بڵاو کردوە هەروەها دەستی بە گێڕانەوەی مێژوو لە ڕوانگەی خۆیەوە کرد. ئێزۆپ وەك کەسایەتییەکی گرنگی شیعری ئەفسانەیی ناسراوە، و لەو چیرۆکانەدا بە شێوازێکی ساکار ئاماژە بە خاڵە لاوازەکانی مرۆڤ دەکات.

شیعری ئەفسانەیی: لە سەدەی شەشەمی پێش زایین پێکهاتوون ، یەکەم چاپ لە ساڵی ١٤٧٠، چاپی یەکەم بە زمانی ئاڵمانی ساڵی ١٤٧٦، سەردەمی ئەنتیکەی یۆنان.

ئەفسانەکانی ئیزۆپ بەهۆی ساکاری و بەکارهێنانی زمانێکی ڕوون، هەروەها بەهۆی پەیامە ئەخلاقییەکانیەوە، هەم لای خەڵکی ئاسایی و هەم لای زانایان زۆر خۆشەویست بووە. ڕووی شیعرەکانی لە گرووپێکی دیاریکراو نەبووە بەڵکوو بە گشتی هەموو خەڵکی گرتۆتەوە.

ئیزۆپ لە ڕێگەی کورتە چیرۆکی شێوە شیعر سەبارەت بە خاڵە لاوازەکانی مرۆڤ، خوو و خدە و پەیوەندایەتی لەگەڵ ئاژەڵی قسە بێژ، جاروباریش گیاو گژ و لێرەوار، کارێکی ڕەخنەگری زۆر پڕ بایەخی خوڵقاندووە. خوداکان و مرۆڤ زۆر کەم لە چیرۆکەکانی ئەودا دەبینرێن و لە چیرۆکەکانیدا زیاتر لەگەڵ ئەم کەسایەتییانە ڕووبەڕوو دەبینەوە: مشك و بۆق، هەڵۆ و کۆتر، ئەسپ و گا، کەر و سەگ، ئاسك و کەروێشك، قشقەڕە و سێروو، شێر و وشتر، ماسی، ڕێوی و گورگ، زەردەواڵە و ئەسپێ، مار و سیسرکە، مەڕ و بەراز، کرۆکۆدیل و مەیموون، داری چنار و داری زەیتوون، دار هەنجیر و دار سێو. بەڵام لە پەنای ئەواندا جار و بار ناوی خوداکان و پاڵەوانەکانیش هاتوون وەك : زیئوس "Zeus"، ئاپۆلۆن "Apollon"، ئافرۆدیت "Aphrodite"، ئاتێنا "Athene"، هێلیۆس "Helios"، پرۆمێتیۆس "Prometheus"، هێراکلێس "Herakles"، هێرمێس "Hermes"، تایرێزیاس "Teiresias"، ئەفلاتوون "Plutos" (دارایی)، تاناتۆس "Thanatos" (مەرگ)، هەروەها مرۆڤی ساکار وەك ڕێبوار، بازرگان و پیاوی پیر و مرۆڤی زەرییاییش لە چیرۆکەکاندا دەوریان هەیە.

بڕێك لە کەسایەتیی و ئاکتۆرەکان لە مێژوودا وەدوای تایبەتمەندیی نەرێنی وەك تەماح، ئیرەیی، سپڵەیی، چاوچنۆکی و خۆ گەورە بینی کەوتوون و تەنیا سەرنجی تاقەکەسیی خۆیانیان لا گرنگ بووە و هەوڵیان داوە لەسەر حیسابی مرۆڤەکانیتر کارەکەیان بەرەوپێش بەرن. هەر بۆیەش بەرەو ڕووداو یاخود بارودۆخێك بایانداوەتەوە کە نەک هەر بە ئامانجەکەیان نەگەیشتوون، بەڵکوو زیانیشیان بە خۆیان گەیاندووە. بەڵام بە پێچەوانە، هەڵس و کەوتی نموونە و خوڵقاندنی پەیامی ئەخلاقی بۆ مرۆڤ لە کۆمەڵگای ئەو سەردەمەدا هێندە بە نرخ بووە کە لە قیمەت نەهاتووە.

چیرۆکەکانی ئیزۆپ یەکەم کاری سەردەمی کەوەنی یۆنانە کە بە درێژایی چەندین سەدە لە هەموو ئورووپادا بڵاو کراونەتەوە. وەرگێڕاوی لاتینی ئەو بەرهەمانە لە یەکەم سەدەی دوای زایینیدا لە لایەن پێدرۆس "Phädrus" شاعیری ڕۆمییەوە بەڕێوە براوە. ئەو کارە پڕ بایەخانە پایەیەکی سەرەکیان پێکهێنا بۆ هەموو چیرۆکەکانی دوای خۆیان و هەروەها لە قوتابخانەکانی سەدەی ناوەڕاستەوە تا سەردەمی مودێڕن کەڵکیان لێ وەرگیراوە. ئەو چیرۆکە ئەدەبییانە کارتێکەریان لەسەر زۆربەی نووسەران و شاعیرانیش داناوە.

شایانی باسە گەلێک چیرۆکی ئەفسانەیی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوین لە زمانی عەرەبی فارسی، کوردی و تورکیدا، کارتێکەریی ئەو چیرۆکانەی ئیزۆپیان لەسەرە و بە تایبەت لە زاراوە جیاجیاکانی زمانی کوردیدا گەلێک چیرۆکی گوێی ئاگردانمان هەن کە قارەمانەکانی بریتین لە ئاژەڵ و دار و گیا وگژ. هەروەها ئەنجام وەرگرتنی ئەخلاقیی کۆتایی چیرۆکەکان هاوشێوەی کارەکانی ئیزۆپە. ئەم بابەتە زۆری بە بەرەوەیە و جێگەی بەراوردکاری و لێکۆڵینەوەی وردترە.

سێزار، گایۆز ژۆلیۆس "Caesar, Gaius Iulius"

فەرماندە و حاکمی ڕۆمی، ڕۆژی ١٣/ ٠٧/ ١٠٠ پێش زایین لە ڕۆم لە دایك بووە و ڕۆژی ١٥/ ٠٣/ ٤٤ پێش زایین لە شاری فلۆرانسی ئیتالیا کۆچی دوایی کردووە (کوژراوە). ساڵی ٦٣ ی پێش زایین بە پاپای ماکسیمۆس هەڵبژێردراوە " Pontifex Maximus"، ساڵی ٥٩ پێش زایین بۆتە سەرکۆنسول.
(پۆنتیفێکس لە سەردەمی ڕۆمییەکاندا مرۆڤیکی پیرۆزی ئایینی بووە و ماکسیمۆف نازناوی کەسایەتییە سیاسیەکانی سەردەمی کەون بووە. باڵاترین مەقامی ئیداریی سەردەمی کەونی ڕۆم سەرکونسول بووە.)

سێزار لە بنەماڵەیەکی ئەشرافی لە دایك بووە. ساڵی ٨٥ ی پێش زایین بۆە بە قەشەی مەسیحی. ساڵی ٦٣ ی پێش زایین وەك پاپای ماکسیمۆس هەڵبژێردراوە و ساڵیک دواتر بەشداری هێزی حکوومەتی کردووە. دوو ساڵ دواتر لەگەڵ فەرماندەی لەشکر پۆمپەیۆس "Pompeius" زاواکەی خۆی (١٠٦ تا ٤٨ی پێش زایین) و کەسێکیتر بە ناوی م. لیکینیۆس کرازۆس "M. Licinius Crassus"، پەیماننامەیەکی سیاسیان بەستووە کە وەك پەیمانی سێ کەسە چۆتە ناو مێژووەوە. ئەوپەیمانە پلەی کۆنسولیی لە ساڵی ٥٩ی پێش زاییندا بۆ بە دیاری هێنا کە بەرزترین پلەی ئیداری ئەو سەردەمە بووە. ساڵێک دواتر بووە بەرپرسی ناوچەکانی وەك گالیا چیزالپینا "Gallia Cisalpina"(لە سەرووی ئیتالیا)، ئیلیریکووم (دالماتیین) "Illyricum (Dalmatien)" و گالیا ناربۆنێنزیز "Gallia Narbonensis" (باشووری فەرانسە).

کاتێ سەردەمی سەروەرییەکەی بەسەر ئەو ناوچانەدا بەسەر چوو، و دەیهەویست خۆی بۆ هەڵبژاردنی سەرکونسول لە ساڵی ٤٨ ی پێش زایین کاندید بکا، مەجلیسی سەنا داوی لێکرد ئەگەر دەست لە سەرووەری ناوچەکان هەڵگرێ و مقامی فەرماندەی نیزامیش وەلا بنێت، دەتوانێ خۆی کاندید بکا. هاوکات لەگەڵ بەسەر چوونی کاتی ئیداری سێزار هاوپەیمانەکەی واتە پۆمپەیۆس لە لایەن سەناوە بە فەرمی ناسرابوو. ساڵی ٤٩ی پێش زایین لە چۆمی سەرسنوور پەڕییەوە و شەڕێکی ناوخۆیی وەڕێخست و بەسەر پۆمپەیۆس و سەنادا سەرکەوتوویی نیزامی وەدەستهێنا.
سێزار وەك حاکم، نووسەر و دیکتاتۆری ڕۆمی، یەك لە ناسراوترین کەسایەتیەکانی مێژووی جیهانە. هەوڵی داگیرکردنی ناوچەی گالیێن (فەرانسە) لە ساڵانی ٥١- ٥٨ ی پێش زاییندا، کارێکی مێژووییە.

نەك کتێبی شەڕەکە، کە بەناوی "شەڕی گول" (Der gallische Krieg) بڵاو بۆتەوە، بەڵکوو دەستبەسەرداگرتنی ناوچەی گالییێن بووە هۆی پاراستنی کەسایەتی سێزار لە مێژوودا. بەڵام لە چەند نووسراوەی مێژووی شەڕەکەش، کە لە لایەن خۆیەوە نووسراوە، نەک هەر سەرنجی مرۆڤی ڕۆمی ئەو سەردەمەی بۆ لای خۆی ڕاکێشا، بەڵکوو تا ئەمڕۆش سەری زۆربەی مێژووناسانی بەخۆوە خەریك کردووە.

لە ناوەندی باسی کتێبەکەدا، سزار شەڕ و ئاژاوەی سیاسی دژ بە سێلتی "Kelten"، بلژیکی"Belger" و هۆز و نەتەوەکانی ئاکویتانیا "Aquitanier" نیشان دەدا. بەدوای چەند سەرکەوتوویی نیزامیدا سێزار باسی نەتەوەی گالییەکان وەك خەڵکیکی شۆڕشگێر دەکا کە بە هاسانی مل بۆ ڕۆمییەکان دانانەوێنن. سەیر ئەوەیە کاتێ باس لە شەڕەکانی دەکا، بەسەر قارەمانی و ئازایی دژبەرەکانی دا هەڵدەڵی بەڵام کەمتر باسی هێزەکانی خۆی دەکا. لە لووتکەی بەرزی گێڕانەوەکانیدا باس لەسەر نەتەوەی گالیا بە سەرکردەیی ورسینگتوریکس "Vercingetorix" دەکا کە گوشارێکی زۆری بۆ هێزی نیزامیی ڕۆمییەکان هێنابوو.

ئەو کارە ئەدەبییە لە هەشت پەرتووك پێکهاتووە. کتێبەکان باسی شەڕەکانی نێوان ساڵەکانی ٥٠ و ٥١ی پێش زایین دەکەن کە لە لایەن دۆستێکی نیزیکی سێزار بە ناوی ئائۆلوس هێرتیوس "Aulus Hirtius" ەوە نووسراون. کارەکە لە لایەن مرۆڤی سەردەمی خۆیدا پێشوازییەکی زۆری لێکراوە، بەڵام لە سەدەی ناوەڕاستدا کەمتر خوێندراوەتەوە. لەگەڵ دەستپێکی سەردەمی ڕێنسانس دا ئەو قوتابیانەی فێری زمانی لاتینی دەبوون کەڵکیان لەو نووسراوانە وەرگرتووە. بەهۆی هاسانکاریی زمانەوانیی کلاسیکی ئەو پەرتووکانە، کتێبێکی چەشن وشەنامەی لێ دروست بووە کە تەنیا لە ١٢٠٠ تا ١٣٠٠ وشە پێکهاتووە. هەروەها ئەو کارە ئەدەبییە لە لایەن مێژووناسانی کەونەوە کەڵکی لی وەرگیراوە. بەڵام دەبی بڵێین کە بەهۆی تەوەری شەڕخوازییەوە، ڕەخنەیەکی زۆریش ئاراستەی کتێبەکە و نووسەری کراوە.

ڤیرژیل "Vergil" (Publius Vergilius Maro)

شاعیری ڕۆمی، ١٥/١٠ی ساڵی ٧٠ ی پێش زایین لە ئاندێس "Andes" لە پەنا شاری مانتو "Mantu"ی ئیتالیا لە دایك بووە و ٢١ /٩ ی ساڵی ١٩ی پێش زایین لە شاری بریندیسی "Brindisi" لە ئیتالیا کۆچی دوایی کردووە.

ڤیرژیل شاعیری نەتەوەیی سەردەمی قەیسەری ڕۆمی بە تێکەڵاوییەك لە هونەری ئەدەبی و زمانەوانی پەیامە ئینسانییەکەی خۆی بە مرۆڤ گەیاند. پووبلیۆس ڤیرژیل مارۆ وەك کوڕی مرۆڤێکی ئاسایی بەڵام دەوڵەمەند هاتە جیهان و دایك و باوکی بۆ پەروەدە کردنی ئەو هەوڵێکی زۆریان دا. دوای تەواوکردنی قوتابخانە لە شاری کرمونا "Cremona" بۆ درێژەدان بە خوێندن چوو بۆ شاری میلان "Mailand".

لە نێوان ساڵانی ٥٥ و ٥٠ ی پێش زایین چوو بۆ شاری ڕۆم و لە ژێر دەستی پارتێنیۆس "Parthenios" کە مامۆستای ئەدەبیات و زمانی یۆنانی بوو دەستی بە خوێندن کرد. لە ڕوانگەی فەلسەفەوە ڤیرژیل لەژێر کاریگەریی بیروباوەڕی ئێپیکووریان "Epikureer"[5] بوو و لە ساڵی ٥٠ی دوای زایین لەگەڵ نووسراوەکانیان ئاشنا ببوو و پاشان لەگەڵیاندا نیزیکی پەیدا کرد. دوای شەڕی فیلیپی "Philippi"[6] کە لە نیزیک مەقدوونییە لە نێوان ڕۆمییەکان و ئێکتاویان[7] لە ساڵی ٤٢ی پێش زایین پێکهات، ڤیرژیل زۆربەی ماڵ و داراییەکەی لە دەست چوو.

شیعر و پەخشانەکانی ڤیرژیل بوونە سیمبولێك بۆ سەردەمی ڕێنسانس. چەند لە شیعرەکانی باس لە سەردەمی شەڕی ناوخۆیی کۆمەڵگای ساڵانی ٢٩ تا ١٩ی پێش زایین دەکەن. کارە ئەدەبییە گرنگەکانی وەك بۆکۆلیکا "Bucolica"، گیۆرگیکا "Georgica" و تیبوول "Tibull" کارتێکەرییەکی پڕبایەخیان لەسەر ئەدەبیاتی ئیتالیا بووە.

---

5 فیلەسۆفی یۆنانی (341 تا 270 ی پێش زایین)
6 شارێکی سەردەمی کەوەن بوو ڕۆژهەڵاتی مەقدوونییە
7 لە تاقمێك سەرچاوەکاندا ناوی قەیسەر ئاوگوستوس بە ئێکتاویان هاتووە.

Aeneis OT Aeneis یەك لە گرنگترین کارە حیماسیەکانی ویرژیل لە ئەژمار دێ کە دەبێ لە نێوان ساڵانی ۲۹ تا ۱۹ی پێش زاییندا نووسیبێتی. یەکەم چاپی ساڵی ۱٤٦۹ی زایینی بووە و ساڵی ۱٥۱٥ یش بە زمانی ئاڵمانی لە چاپ دراوە. ئەو کتێبە کە گرنگترین کاری هونەریی زمانی لاتینییە، وەك پربایەخترین کاری جیهانیی ویرژیل چۆتە ناو دنیای ئەدەبەوە. کتێبەکە کارتێکەریی و ڕوخسارێکی قووڵی ڕەوانی لەسەر پێکهێنانی مێژووی ئایین داناوە. ئەو کتێبە هەر لە سەرەتای بڵاوکردنەوەیەوە، بوو بە پێداویستییەکی قوتابخانەکانی سەردەمی ڕۆمییەکان.

لەو نووسراوەیەدا ویرژیل لە دوازدە پەرتووکدا چارەنووسی ئاینیاس "**Aeneis**"کوڕی ئەفرۆدیت و ئێنکسیس لە گرتنی ترۆیاوە هەتا سەرکەوتوویی بەسەر توورنووس"Turnus" پاشای ئیتالیا دەگێڕێتەوە. شەش پەرتووکی یەکەم باسی سەرگەردانبوونی ئاینیاس تا گەیشتن بە شاری لاتیۆم "Latium"کە ناوچەیەکی ناوەڕاستی ئیتالیایە دەکەن. لەو ناوەدا باس لە شاهزادە خانمی فینیقی دایدۆ "Dido" دەکا کە تووشی تۆفانێك لە پەنا زەریاچەی شاری کارتاژ "Karthago" دێ. ئەو چیرۆکە خۆشەویستییە بە خۆکوژی دایدۆ کۆتایی پێ دێت.

شەش پەرتووکی کۆتایی کتێبەکە، وەك ئیلیادی هۆمێر، باس لە شەڕەکان دەکەن. ئەو پەرتووکانە بە هەرەسهێنان و شکستی دژبەرەکان کۆتاییان پێ دێ. لێرە بەدواوە ڕێگا بۆ دروستکردن و پەرەپێدانی شارەکانی ئالبا"Alba"، و ڕۆم خۆش کرا.

ئەو کارە هونەرییە لە سەردەمی خودی شاعیردا پێشوازییەکی زۆری لێکرا. دواتر ویرژیل لە دنیای کەوەندا بووە مەزنترین سیمبول بۆ شیعر خوڵقاندن و کارتێکەرییەکەی لە سەردەمی ڕێنسانسەوە هەتا سەردەمی نوێی داپۆشی.

ئۆڤید "پۆپلیۆس ئۆوویدیۆس نازۆ" (Ovid، Publius Ovidius Naso)

نووسەری ڕۆمی، ٢٠/ ٣ ی ساڵی ٤٣ی پێش زایین لە سولمۆ "Sulmo" کە ئێستا بە ناوی شاری سولمونا "Sulmona" دەناسرێت، لە دایك بووە، و ساڵی ١٧ی دوای زایین لە تۆمیس "Tomis" کۆچی دوایی کردووە، کە ئەمڕۆ بە ناوی شاری کنستنزا "Constanza" لە وڵاتی ڕۆمانی مەنشوورە.

ئۆڤید لە پەنا ویرژیل یەك لە باڵادەست و بە دەسەڵاتترین شاعیرانی ڕۆمییە. لە سەردەمی ژیانیشیدا زۆر ناودار بووە و تەنانەت ئەمڕۆش بەهۆی تەبعی شاعیرانەیەوە ناسراوە، بۆ وێنە بە شێوەیەکی وەستایانە دوو چەمکی سێکس و ئوستووره ناسی وا ئاوێتەی یەکتر کردوون کە کەسایەتییە ئەدەبییەکەی گەیاندۆتە پلەی سەرووی شاعیرێکی کلاسیکی ئەدەبی جیهانی.

ئۆڤید لە بنەماڵەیەکی دەوڵەمەند هەڵکەوتووە و لە بواری ڕاهێنانی ڕەوانبێژی لە شارەکانی ڕۆم و ئاتێن دەرسی خوێندووە. بۆ ناسیاوی و ڕاهێنانی خۆی لەگەڵ دنیای دەورووبەر سەفەری بۆ ناوچەی سیسیلی لە ئیتالیا و ئاسیای بچووك کردووە. کارە ئیدارییەکەی کە کەم تا کورتێک بە سیاسەتەوە پەیوەندی هەبوو، فیدای کارە هونەریەکەی کرد و کاتێ ساڵی ٢ ی پێش زایین لە ڕۆم لەسەر کارە هونەریەکەی وەك شاعیر لابررا، چارەنووس ناچار بە ناردن بۆ تاراوگەی کرد. قەیسەری ڕۆمی ئاگوستووس "Augustus" ساڵی ٨ی دوای زایین لە پەیوەندی لەگەڵ ئەگەری سووکایەتی بە نەوەی بچووکی قەیسەر بە ناوی جولیا"Julia" ئۆڤیدی نارده شاری تۆمس ی پەنا زەریای ڕەش لە سنووری وڵاتی ڕۆمانیا. سەرەڕای ئەوەی لە شاری ڕۆم سکاڵای کرد، وەبەر بەخشینی قەیسەر نەکەوت و تا کۆتایی تەمەنی لە تاراوگەدا مایەوە.

کارە ئەدەبییەکانی ئۆڤید دەکرێ بەسەر سێ قۆناخدا دابەش کرێ: قۆناخی یەکەم شیعر و هۆنراوەی خۆشەویستی (لە ساڵی ٢٣ی پێش زایینەوە)، قۆناخی دووهەم کارە مەزنە حیماسیەکانی (٢٥٠ ڕیوایەت) و

ساڵنامەی قەسیدەی فێستیڤاڵ (٥ تا ٨ی دوای زایین) و هەروەها قۆناخی سێهەم شێعرەکانی وا لە پاراوگەدا خوڵقاندوونی.

ئۆڤید کارە کۆتاییەکانی لە تاراوگەدا نووسی (٨ تا ١٢ی دوای زایین) کە بریتی بوون لە شینگێڕی لە پێنج پەرتووکدا. هەروەها کتێبێک بەناوی چوار نامیلکە (١٢ تا ١٦ی دوای زایین).

ئۆڤید لە بازنەی چیرۆکەکانیدا بە چیرۆکی ئەفسانەیی سەردەمی کۆن، خوڵقانی دنیا، کۆبوونەوەی خوداکان و سێڵاو دەست پێدەکا و لە دووهەم بەشی سەرەکیدا لەگەڵ خوداکان و - گێڕانەوەی قارەمانانە (یۆپیتر "Jupiter"، ئاپۆلۆ "Apollo"، پێرسئۆس "Perseus"، تسئۆس "Theseus"، هرکۆل "Herkules" و هتد...) درێژەی پێدەدات، ئینجا پەیوەندیان بە شەڕی ترۆیاوە دەدا و بە کەڵکوەرگرتن لە ئوستوورەی ئیتالیایی و گێڕاوەکانی ئاینیاس"Aeneas" و چیرۆکی کۆنی ئیتالیایی و پێداهەڵگوتنی لەڕادەبەدەر بەسەر ئاگوستوس کە لە ناوەندی گێڕاوەکاندایە، کارێکی سیاسی- مێژوویی سەردەم ساز دەکات.

ئۆڤید مرۆڤ وەك بوونەوەرێکی ئەستەم و جۆراوجۆر نیشان دەدا و بە نوکتەی پێکەنین و تەوس و تەشەر، تام بە نووسراوەکانی دەدا، جارجارەش چیرۆکێکی سێکسی هەڵدەبژێرێ و لەبەرچاوی خوێنەری دادەنێ. بە گۆڕانی ئاکتەرەکان لەگەڵ ئاژەڵ، دار، کانی یان ئەستێرە، ئەفراندنێکی سروشتی بەربڵاو دەخاتە بەرچاو.

جێی سەرنجە کە مێژووی ئەدەبەکەی ئۆڤید لە مێتامۆرفوز واتە بیچم گۆڕینی ئەفسانەی سوننەتیدا دەگاتە ئەوپەڕی بەرزیی خۆی کاتێ لە ئوستوورەکان بە داڕشتنی ڕووکارێکی بێ لایەنە دنیایەك شیعر و هۆنراوەی سیمبولیک دەخوڵقێنێ. حیماسەی کەون لێرەدا لێهاتوویی ئایینی - کولتوورییەکەی لەدەست داوە و مرۆڤ بەهۆی هێزی فیزیکییەوە وەك خۆشەویستی، چاوچنۆکی و ئیرادەوە هیدایەت دەکرێت و سروشت، یاساکان و خوو و خدە چوارچێوەی ژیان پێکدێنن.

کارەکەی ئۆڤید لە پازدە پەرتووك پێکهاتووە و هەرکام لەوانیش خاوەنی حەوسەد تا نۆسەد بەیتی شەش خشتین. ئۆڤید زیاتر لە دووسەد و

پەنجا گێڕانەوەی بیچم گۆڕین بەرهەم دێنێت، کە بە پێکهاتنی جیهان لە ناڕێکوپێکییەوە دەستپێدەکا و دەگاتە سەرەتای پێکهاتنی ئیمپراتۆریەکی ڕێك و پێك. ناوبراو زانستی سیمبۆلیك پەرە پێدەدا و لە ڕێگەی گۆڕینی گێڕاوەکانی کەون بە بیچمی ڕەنگاوڕەنگ و بە شێوەی شیعر، بەرهەمێکی نوێ دەخوڵقێنێ. مێتامۆرفوز(بیچم گۆڕین) لە دوو هەزارەی ڕابردوەوە کارتێکەرییەکی بەرچاویان لەسەر هونەر و شیعرەکانی دوای خۆی داناوە.

تاسیتوس، پوبلیوس کورنلیوس (Tacitus, Publius Cornelius)

تاسیتوس یەك لە گرنگترین کاسایەتی و مێژوونووسەکانی سەردەمی قەیسەری ڕۆمە. ساڵی ٥٨ ی دوای زایین لە دایك بووە و لە ساڵی ١١٧ی دوای زایین کۆچی دوایی کردووە. بەداخەوە لەسەر ئەو کەسایەتییە مێژووییە زانیارییەکی زۆر کەم بەدەستەوەیە.

تاسیتوس وەك کوڕی شوالیە و پارێزەرێک لە ناوچەی گالیا بێلگیکا "gallia belgica" لە دایك بووە کە یەك لە سێ ناوچەی گرنگی سەردەمی ڕۆمییەکان بووە. ژێدەرو چاوگەکەی بووە هۆی هەڵبژاردنی ڕێگایەکی دروستی سیاسی. لە ساڵی ٧٨ دا هاوسەریی لەگەڵ کچی سەرکۆنسوول گنایۆس ژولیۆس ئاگریکۆلا "Gnaeus Julius Agricola" پێکیهێنا و ئەوەش دەرەتانێکی باشی بۆ چالاکی سیاسی لە پەنا حاکمانی سەردەم بۆ خوڵقاند. لە ساڵی ٨٨ دا وەك پراتۆر و ئەندامی ڕێکخراوەیەکی ئایینی چالاك بووە. هەر وەك بوی دیاریکراوە، بۆ ماوەی چوار ساڵ پیتەختی وڵاتی بەجێ هێشتووە و وەك فەرماندار یاخود نوێنەری بەدەسەڵات لە ناوچەکانیتر خزمەتی کردووە.

لە پەنا نووسراوە پرشانازییە مێژووییەکەی بە ناوی **گێرمانیا** "Germania" کە لەسەر مێژووی نەتەوەناسی خەڵکە گێرمانەکانە، بیوگرافیی خەزووری خۆی نووسیەوە و خۆی بە تەوەری مێژووییەوە خەریك کردوە.

کتێبی **گێرمانیا** Germania OT De origine et situ Germanorum (لەسەر چاوگە و جێی ژیانی گێرمانەکان)ی ساڵی ٩٨ نووسیویە، یەکەم چاپی ساڵی ١٤٧٠ و چاپی دەقە ئاڵمانییەکەی ١٥٢٦ ی زایینی بووە. ئەو بەرهەمە بچووکە یەکەم نووسراوە و مۆنۆگرافی سەردەمی ڕۆمییەکانە و شاهیدێکی گرنگە بۆ چۆنیەتی مێژووی نەتەوە گێرمانەکان. باوکی وەك پارێزەر لەو سەردەمەدا چالاك بووە و وێدەچێ کە تاسیتوس ئەو کتێبەی

لەسەر بنەمای زانیارییەکانی باوکی، خەزووری و بازرگانەکانی ناوچە و سەرچاوە ئەدەبییەکان خوڵقاندبێت.

کتێبەکە لە ٤٦ بەشی بچووك پێکهاتووە و بە گشتی بەسەر سێ بەشی گەورەدا دابەش کراوە. لە بەشی یەك تا پێنج چاوگە و چەشنی نەتەوە گێرمانەکان و هەروەها بارودۆخی ناوچەکانیان ڕوون دەکرێنەوە. بەشی شەش تا بیست و چوار خۆی بە سیستەمی نیزامی، ئایین، داب و نەریت و یاسای گێرمانەکانەوە خەریك دەکا. بەشی بیست و هەشت تا چل و چوار کە زیاتر لە نیوەی کتێبەکە دەگرێتەوە، یەك بەدوای یەکدا بارودۆخی هۆزە گێرمانەکان ڕوون دەکاتەوە.

وێدەچێ خۆ پێوە ماندووکردنی بە وردی لەسەر داب و نەریت و هەڵس و کەوتی خەڵکە گێرمانەکان و هەڵسەنگاندنی ئەرێییان ئەو گومانە بەدەستەوە بدەن کە تاسیتوس ئەو نەتەوەناسییەی زیاتر بۆ ڕاهێنانی خەڵکانی ڕۆمی کە لەو سەردەمەدا هەڵس و کەوتی خۆشگوزەران و دوور لە ئایینی یان بووە، بەکارهێناوە.

لە سەردەمی کەون کەمتر ئاماژە بە کارەکەی تاسیتوس کراوە. وێدەچێ زۆر کارتێکەری لەسەر مرۆڤی ئەو سەردەمە دانەنابێت و بە پێی کات لەبیر چووبێتەوە. لە سەدەی پازدە بەملاوە لەگەڵ تەوەری گێرماننناسی زیندوو بۆتەوە. لەو سەردەمەدا بەشێکی بەرچاوی نووسراوەکانی تاسیتوس کە تا ئەو کات وون ببوون، لە ناو پەرتووکخانەکانی کلیسادا دۆزرانەوە. دووهەمین فازی زیندووبوونەوەی لە سەردەمی هیتلێر لە ساڵی ١٩٤٥ بووە، ئەویش بۆ گەورەکردنەوەی نەتەوەی ئاڵمانی کە یەك لە خەڵکە گێرمانەکان بوون و پەسندی هەڵس و کەوتی وەك: ئازادیخۆازیی، ئازایی، وەفاداریی و داب و نەریتی پاك و خاوێن.

ئاگۆستینۆس ئۆرلیۆس (Augustinus, Aurelius)

مامۆستای لاتینیی کلیسای مەسیحیەکان، ڕۆژی ١٣. ١١. ٣٥٤ لە شاری تاگاستە (نومیدێن) "Tagaste (Numidien)" کە دەکەوێتە باکووری ئەفریقا، لە دایك بووە و ڕۆژی ٢٨. ٠٨,٤٣٠ لە ناوچەی هیپۆ ڕێگیۆز (Hippo Regius)، شارێکی قەراخ ئاوی سەردەمی کەوەن، کە ئەمڕۆ ڕۆژ هەڵاتی ئەلجەزایر دەگرێتەوە، کۆچی دوایی کردووە.

ئاگۆستینۆس ئۆرلیۆس کوڕی کارمەندێکی مامناوەندی شارەوانی بووە و لە شاری تاگاستە ژیانی منداڵیی تێپەڕ کردووە. لە زانستگەی شاری کارتاژ[8] "Karthago"لە بواری ئەدەبیاتی کلاسیک و ڕێتۆریک خوێندنی تەواو کردووە و هەر لەو شارەش وەك مامۆستای ڕێتۆریك و گراماتیك دەرسی گوتوتەوە.

ئاگۆستینۆس ساڵی ٣٨٣ سەفەری کردوە بۆ ڕۆم و لەوێشەوە بۆ مادریدی ئیسپانیا و لەوی وەك مامۆستا و وێژەر کاری کردووە. ئەو خۆی بە فەلسەفە و زیاتر بە بۆچوونەکانی سیسێر و ئەفلاتونەوە خەریك کردوە و بۆتە لایەنگری ئایینی مانەوی "Manichäer" کە لە ئێرانەوە سەرچاوەی گرتبوو.

لە ساڵی ٣٨٦ ئاگۆستینۆس ماڵئاوایی لە ئایینی مانی کردووە و هەڵگەڕاوەتەوە بۆ سەر ئایینی مەسیحی و ساڵی دواتر گەڕاوەتەوە بۆ باکووری ئەفریقا. ساڵی ٣٩١ بۆتە قەشەی کلیسا و ساڵی ٣٩٥ وەك ئوسقۆفی شاری هیپۆ ڕێگیۆز هەڵبژێردراوە. کارە ئەدەبییەکانی لە ١١٣ کتێب، ٢١٨ نامیلکە و زیاتر لە هەزار وتار پێکهاتوون. ئەمڕۆ ئیعترافاتەکەی خۆشەویستترین نووسراوەکانی پیکدێنن. ناوبراو بە بەرهەمە بەرگرییەکانی لەسەر وڵاتی خودا کاری سەرەکی و گرنگی خۆی پێکهێنا کە وەك یەکەمین گەڵاڵەی مێژوویی – فەلسەفەی دنیای مەسیحی دێتە ئەژمار.

---

[8] شارێکی گەورە بووە لە باکووری ئەفریقا

www.rojhalat.de / www.bokan.de

ئاگۆستینۆس لە پەنا ئامبرۆز(٣٩٧-٣٣٩) "Ambrosius"[9]، گریگۆری یەکەم (٦٠٣-٥٤٠)" Gregor I"[10] و هیرۆنیمۆس (٣٤٢-٤٢٠) "Hieronymus"[11]، وەك باوکی کلیسای لاتینی واتە کلیسای ڕۆمی - کاتۆلیکی هاتۆتە حیساب.

نووسینە ئیعترافاتی ئاگۆستینۆس شەڕ و بەربەرەکانی لە نێوان ڕەهەندی جەستەیی و ڕەوانی مرۆڤ وێنا دەکەن. ئەوان نیشاندەری خەباتی کەسایەتییەکی دڵڕفێنن لە گەڵ خۆی و بیۆگڕافییەکەی کە خوێنەر بەرەو ڕێگای خودا ڕێنوێنی دەکا. ئەو نووسراوانە مێژووی کەلەبچەکراوی گۆڕانکارییەکە، کە لە گەڕان بەدوای ئارامیی و دۆزینەوەی ڕاستەقینەی تەواو و کامیل دایە.

نووسینە ئیعترافاتەکەی شایەدیی سەردەمێك دەدەن کە مرۆڤ ناوی "سەردەمی ترس"ی لەسەر داناوە و دنیای ڕۆم بەرەو ڕووخان دەبات و خۆی بەسەر دوو بەشدا دابەش کردووە، ڕۆم بە هۆی خەڵکە کۆچکەرەکانەوە هێرشی دەکرێتە سەر، ساڵی ٤١٠ لە لایەن گۆتن "Goten" واتە پارسەکانەوە داگیر کراوە و لە ساڵی ٤٠٠ واندالەکان "Vandalen"[12] بە نێو پارێزگاکانی ڕۆمییاندا تێپەڕ بوون و ساڵی ٤٣٨ شاری کارتاژیان گرتووە. ئایینی مەسیحی بۆتە ئایینی فەرمی و حاکمی وڵاتەکە و جێی کولتووری قەیسەریی گرتۆتەوە. ستروکتوورەکانی حکوومەتی ڕۆمی خراونەتە ژێر گوشار و گۆڕانکارییەکی زۆر، کە لە ڕوانگەی مێژووییەوە مرۆڤ دەتوانێ بە کۆتایی پێهاتنی سەردەمی کەون داینێ. لەگەڵ ئاگۆستینۆس مێژووی ڕووناکبیری و سەردەمی مەسیحی سەدەی ناوەڕاست دەستپێدەکات.

---

9 "ئامبرۆز"ی مایلاند، قەشە و سیاسەتوانی ڕۆمیی.

10 "گریگۆر" پاپای مەسیحی بووە.

11 هیرۆنیمۆس مرۆڤێکی ئایینی مەسیحی بووە کە وەك مرۆڤێکی پیرۆز و باوکی ئایینی مەسیحی ناسراوە.

12 واندال خەڵکێکی ناوچەی گێرمانەکان بوون.

ئاگۆستینۆس ڕەخنەی زۆر توندی خۆی ئاراستەی ناوەڕۆکی ئەو پەروەردەیە دەکات کە لە قوتابخانەکانی ئەو سەردەمەدا دەرس دەدرانەوە، و بە دوور خستنەوە لە ڕێگای خودای دادەنێ. هەروەها ڕەخنە لە نەفسانی بوون و چێژی جینسی دەگرێ و بە تێر و تەسەلی لەسەر کارە هەڵەکانی چێژهێنەر بۆ جەستەی مرۆڤ دەدوێ و پەیوەندییان دەدا بە هەڵس و کەوتی هەڵەی حاکمانی بەڕێوەبەرەوە، کە لەجیاتی زیاتر ڕێنوێنی مرۆڤ بەرەو ڕێگای خودا و ئایین بکەن، مرۆڤ بەرەو هەڵە کردن و گوناهباری ڕێنوێنی دەکەن. هەروەها بە شێوەیەکی سووکانە، سەردەمی منالّی خۆی وێنا دەکا کە پڕ بووە لە هەڵە و گوناح، ڕێگای هەڵەی ڕۆحی و فیکری خۆی بۆ چوون بەرەو فەلسەفە و ئایینی مانی ڕوون دەکاتەوە.

نووسراوەی ئیعترافاتی ئاگۆستینۆس تێکەڵاوێکن لە هاواری بۆ ڕێگای خودا و لێکدانەوەی فەلسەفی – ئایینی و بیوگرافی. ١٣ پەرتووکی ڕوویان لە خودایە و بە شێوەیەکی لێزانانە شێواز و حیرفەی نووسەر نیشان دەدەن کە خوێنەر خۆی تێدا دەبینێتەوە. نووسراوەکانی ئاگۆستینۆس کارتێکەرییەکی قووڵیان لەسەر دنیای مەسیحیی ڕۆژئاوا بووە. بەهۆی پەیوەندایەتی هەڵس و کەوتی فەلسەفی و باوەڕی مەسیحی، دەکرێ ئاگۆستینۆس بە باوکی ئایینی دابنرێت.

هێرۆدۆت "Herodot"

هێرۆدۆت، مێژوونووسی یۆنانی لە ساڵی ٤٨٥ی پێش زایین لە شاری هالیکارناسۆس "Halikarnassos" کە ئەمڕۆ بە ناوی بۆدروم "Bodrum" ناسراوە، هاتۆتە دنیا و ساڵی ٤٢٥ی پێش زایین لە شاری تۆریوی "Thurioi" لە باشووری ئیتالیا کۆچی دوایی کردووە. هێرۆدۆت سەفەری ناوچەکانی ئاسیای بچووك، مێزۆپوتامیا، میسر و زەریای ڕەشی کردووە.

دوای ئەوەی هێرۆدۆت لە سەردەمی گەنجیدا شاری لە دایکبوونی خۆی بەهۆی کێشەی سیاسیەوە بەجێ هێشت، چوو بۆ دوڕگەی سامۆس لە یۆنان. لەوێوە سەفەری کرد بۆ ئەو وڵاتانەی ئەو سەردەمە لە یۆناندا زۆر ناسراو بوون وەك: ئاسیای بچووك، مێزۆپوتامیا، میسر، لیبی و باکووری زەریای ڕەش.

هێرۆدۆت ماویەکی زۆر لە شاری ئاتین ژیاوە. بەهۆی هێرۆدۆتەوە نووسینی مێژووی دنیای ڕۆژئاوا دەستپێکردووە. کارەکانی کارتێکەرییەکی ئەوتۆیان لەسەر مێژوو نووسینی سەردەمی کەوەن بووە کە سیسێرۆ "Cicero" نووسەری سەردەمی کەوەنی ڕۆمی ئەوی بە باوکی مێژوونووسان ناو ناوە.

مێژوونووسیی سیستماتیکی لە ئورووپا، هاوڕێ لەگەڵ "مێژووەکانی هێرۆدۆت" دەستپێدەکات. ئەو کارە یەك لە کاملترین و کۆنترین کاری مێژووییە کە هەر وەك خۆی بە زمانی یۆنانی و بێ گۆڕانکاریی ماوەتەوە. تا ئەمڕۆش جێی موناقشە و باسە کە ئایا هێرۆدۆت لەڕاستیدا ویستویە مێژووی شەڕی مەزنی نێوان یۆنانیەکان و ئێرانیەکانی (٤٧٨ - ٤٩٩ی پێش زایین) بگێڕێتەوە یاخود مەبەستی نووسینی ئێتنۆگرافی (قەوم ناسی) ئەو ناوچانە بووە.

بە زاراوەی ئیۆنی هیرۆدۆت هەوڵی نووسینی مێژووی شەڕی نێوان یۆنانی و ئێرانیەکانی داوە کە وەچەیەك پێشتر زۆربەی ناوچەکانی

یۆنانیان کاول کردووه. یەك لە بیرۆکە سەرەکییەکان کە بە تەواوی کارەکەیەوە دیارە، دژایەتیی نێوان ئوورووپا و ئاسیا، یۆنانی و بەربەرەکان واتە مرۆڤی چیانشین بووە. هێرۆدۆت بە دزین و فڕاندنی ئیۆ "Io" لە لایەن فینیقی "Phönizier" ەکان دەستپێدەکا و بە دزین و ڕاوەڕووتکردنی ئوورووپا لە لایەن یۆنانیەکانەوە درێژەی پێ دەدا. لەڕێگەی ئەو ڕاستییانەوە هێرۆدۆت ورده ورده بۆچوونێك پەرە پێدەدا کە بەهۆی ڕەوتی مێژووی خەڵکەکانەوە کە بە بۆچوونی ئەو، کەم تا کورتێک هەڵس و کەوتی ئەو خەڵکانە کارتێکەری لەسەر بارودۆخی ناوچەکە داناوە، بەڵام سەرەڕای ئازادییان، لەژێر ویستی خوداکاندا دەمێننەوە. بەردەوام نیشانی دەدا کە بەهۆی هەڵس و کەوتی هەڵەی هەرکام لەوان و بەتایبەت بەهۆی لەخۆبایی بوون و لووت بەرزییانەوە کە لە لایەن خوداکانەوە زۆر بە توندی تاوان دەدرێن، بەدشانسی و بەخت ڕەشی بۆ کۆمەڵ بەدیاری دێنن.

هێرۆدۆت لە کارەکەیدا وێناکردنی ڕووداوەکانی ڕاستەقینەی مێژوویی لە سەردەمی شا کروزۆس "Kroisos" ی لیدییەکان دەستپێدەکات هەتا پێکهاتنی ئیمپراتۆری پارسەکان. دوای باسکردنێکی تێر و تەسەل سەبارەت بە گەورەبوونەوە و پەرەسەندنی ئیمپراتۆری پارسەکان، کە بووە هۆی داگیرکردنی ناوچەکانی مێزوپتامیا، میسر و ئاسیای بچووك، دەگەڕێتەوە سەر گێڕانەوەی مێژووی یۆنانیەکان. ئەو گێڕاوانە لە وێناکردنی خۆڕاگریی یۆنانیەکانی ژێر دەستی پارسەکان لە ئاسیای بچووکەوە هەتا دەستپێکی شەڕی سەرەکی نێوان پارسەکان و یۆنانیەکان دەگرێتە خۆ.

ئەو کارە ئەدەبییە لە پەنا ڕووداوەمێژووییەکان بەتایبەت بەهۆی سەرنجی ئێتنۆگرافییەکەیەوە کە پانتاییەکی گەوری ناوچەکە دەگرێتەوە، باس لەسەر ڕێسای کاری جوان چاکی، بڕوێن (ئەو دەرمانەی زك ڕەوان دەکات)، داب و نەریتی خواردن و هەروەها لە مۆمیایکردنی مردووەکانەوە هەتا تاج و تەختی پاشاکان دەگرێتەوە و لە گێڕانەوەی هێچ

شتێك چاوپۆشی ناكا. لە نێوان ئەو هەواڵە مێژووییانەدا چەندین چیرۆك، حیکایەت و ئەفسانە دەگێڕێتەوە، بە شێوەیەك كە نەك هەر زیانێك بە کەیفیەتە ئەدەبییەکەی ناگەیێنێ، بەڵکوو بەرهەمێکی تەواو و کاملی شیکردنەوەی مێژوونووسینیی لێ دەردێنێ.

نووسراوەکانی هێرۆدۆت کارتێکەرییەکی مەزنیان لەسەر نووسەرانی سەردەمی کەوەن داناوە و تا سەدەی نۆزدەش وەك یەك لە گرنگترین کارەکانی مێژوویی یۆنان سەیر کراوە. دوای سەدەی نۆزدە ڕەخنەگرانی مێژووی زانستی بە چاوی گومانەوە سەیری ئەو نووسراوە و چەشنی مێژوو گێڕانەوەکەیان کردووە. دواتریش کۆنەناسان بۆچوونەکانی هێرۆدۆتیان سەبارەت بە بابلیەکان، میسر و سکاکان بە ڕاست داناوە. لەو ناوەدا هەمیسان سەلمێنراوە کە مێژووەکەی هێرۆدۆت لەسەر شەڕی پارسەکان کەم تا کورتێک لە ڕاست دەچێ و کارەکەی نەک هەر لە ڕوانگەی ئەدەبییەوە پڕ بایەخە، بەڵکوو وەك سەرچاوەیەکی گرنگی مێژووییش لە ئەژمار دێ.

درێژەی هەیە ...